

1. EV. 7

بنیاد ایران شناسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته ایران شناسی

گرایش عمومی

عنوان:

تحولات سیاسی و اقتصادی فلیم فارس در دوره صفویه

استاد راهنما:

دکتر محمدباقر وثوقی

دانشجو:

مهدی دهقانی

دی ماه ۱۳۸۶

۱۰۴۷۰۱

بسمه تعالی

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته ایران شناسی

گرایش: عمومی

عنوان: تحولات سیاسی و اقتصادی علیچ فارس در دوره صفویه

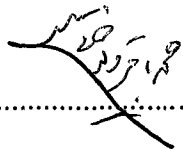
نگارش: مهدی دهبانی

وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه
توسعه آموزش عالی

۱۳۸۷ / ۱۱ / ۲۷

گروه داوران

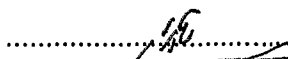
استاد راهنما: آقای دکتر محمد باقر وثوقی

امضاء:

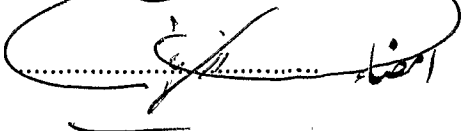
استاد مشاور:

امضاء:

استاد داور: آقای دکتر احسان اشراقی

امضاء:

استاد داور: خانم دکتر سوسن بیانی

امضاء:

تاریخ: ۱۳۸۶/۱۰/۱۳

صفحه	عنوان
	چکیده
۱	مقدمه
۳	بررسی منابع
	فصل اول: جغرافیای خلیج فارس
۹	۱-۱) ویژگی های طبیعی
۹	۲-۱) آب و هوا
	فصل دوم: کانون های تجاری خلیج فارس در قرن دهم هجری
۱۲	۱-۲) قلمرو ملوک هرموز
۱۲	۲-۱-۱) هرموز (اندرون)
۱۳	۲-۱-۲) قلهاات
۱۳	۲-۱-۳) منقط
۱۳	۲-۱-۴) قوریات
۱۳	۲-۱-۵) سحرار و خورفکان
۱۴	۲-۱-۶) بحرین
	فصل سوم: تحولات ایران و خلیج فارس در آستانه ی قرن دهم هجری / شانزده میلادی
۱۶	۱-۳) تحولات سیاسی ایران و خلیج فارس
۱۹	۲-۳) زمینه های سیاسی و اقتصادی ورود پرتغالی ها به مشرق زمین
	فصل چهارم: خلیج فارس در عصر تفوق پرتغالی ها
۲۱	۱-۴) طلایه داران استعمار پرتغال در اقیانوس هند
۲۳	۲-۴) هرموز در آستانه حمله پرتغالی ها
۲۴	۳-۴) حمله آلبوکرک به قلمرو حکومت هرموز
۲۴	۴-۴) پیامدهای پیروزی پرتغالی ها بر هرموز
۲۵	۵-۴) نتیجه
	فصل پنجم: شاه اسماعیل و مسائل خلیج فارس
۲۷	۱-۵) روابط شاه اسماعیل با پرتغالی ها
۲۸	۱-۱-۵) جنگ چالدارن و مناسبات ایران و پرتغال
۳۱	۲-۵) حمله دوم پرتغالی ها به جزیره هرموز در سال ۹۲۰ ه.ق.

۳۲	۱-۲-۵) تصرف هرموز
۳۲	۳-۵) قرار داد شاه اسماعیل با پرتغالی ها
۳۳	۱-۳-۵) نارضایتی شاه اسماعیل از اقدامات پرتغالی ها
۳۴	۴-۵) سیاست پرتغالی هادر خلیج فارس بعد از فتح هرموز
۳۴	۵-۵) قیامهای ضد پرتغالی مردم قلمرو هرموز
	- فصل ششم : خلیج فارس از شاه طهماسب تا روی کار آمدن شاه عباس اول
۳۷	۱-۶) روابط ایران و پرتغال
۳۸	۲-۶) ملوک هرموز
۳۸	۱-۲-۶) شاه محمد اول ۹۴۰-۹۲۸ هـ. ق
۳۹	۱-۱-۲-۶) قرارداد میناب
۴۰	۲-۱-۲-۶) دوره دوم قیام مردم علیه پرتغالی ها
۴۱	۳-۱-۶) نتیجه
۴۲	۲-۲-۶) مظفرالدین سلغرشاه
۴۳	۳-۲-۶) توران شاه پنجم
۴۴	۳-۶) عثمانی ها و خلیج فارس
۴۵	۱-۳-۶) سیاست خارجی ایران تحت تاثیر صلح آماسیه
۴۶	۴-۶) وضعیت سیاسی و اقتصادی هرموز در نیمه دوم قرن دهم هجری
۴۶	۱-۴-۶) تغییر سیاست پرتغالی ها در خلیج فارس
۴۷	۴-۲-۶) سلطان محمد شاه دوم
۴۷	۵-۲-۶) فرخ شاه ۹۷۲
۴۸	۱-۵-۲-۶) فرضه هرموز
۵۰	۵-۶) خلیج فارس از مرگ شاه طهماسب تا جلوس شاه عباس اول ۹۹۶-۹۸۴ هـ. ق
	- فصل هفتم: خلیج فارس در زمان شاه عباس
۵۳	۱-۷) ملوک هرموز
۵۴	۲-۷) شاه عباس و ایالت‌های جنوبی ایران
۵۵	۱-۲-۷) امرای لارستان
۵۵	۱-۱-۲-۷) فتح لارستان و تأثیر آن بر هرموز
۵۶	۳-۷) بحرین
۵۷	۱-۳-۷) فتح بحرین
۵۷	۴-۷) خلیج فارس بعد از فتح بحرین توسط ایرانی ها
۵۷	۱-۴-۷) وضعیت پرتغالی ها در خلیج فارس

۵۸	۷-۴-۲) روابط سیاسی اسپانیا با ایران
۶۱	۷-۵) تصرف گمبرون توسط ایرانی ها
۶۱	۷-۶) سفارت دون گارسیا فیگوئروا
۶۲	۷-۶-۱) شکست سفارت فیگوئروا
۶۲	۷-۷) انگلیسی ها در خلیج فارس
۶۳	۷-۷-۱) وضعیت انگلیسی ها در خلیج فارس تا قبل از فتح هرموز
۶۴	۷-۸) قطع رابطه ایران با اسپانیا
۶۸	۷-۹) اخراج پرتغالی ها از قشم
۶۸	۷-۹-۱) همکاری ایران و انگلیس
۶۹	۷-۹-۱-۱) قرارداد میناب-کوهستک
۷۰	۷-۱۰) آزاد سازی هرموز
۷۰	۷-۱۰-۱) زمینه های سقوط هرموز
۷۱	۷-۱۰-۲) وضعیت هرموز قبل از فتح به دست ایرانی ها
۷۱	۷-۱۰-۳) صلح طلبی پرتغالی ها
۷۲	۷-۱۱) فتح هرموز
۷۲	۷-۱۱-۱) نتایج فتح هرموز
۷۳	۷-۱۲) خلیج فارس از فتح هرموز تا مرگ شاه عباس اول
۷۳	۷-۱۲-۱) جنگ ایران در سواحل عمان
۷۴	۷-۱۲-۲) بندر عباس کانون تجارت خلیج فارس
۷۴	۷-۱۲-۲-۱) تاسیس دفاتر تجاری انگلیس
۷۵	۷-۱۲-۲-۲) تاسیس دفاتر تجاری هلند
	فصل هشتم: خلیج فارس از شاه صفی تا شاه عباس دوم
۷۸	۸-۱) صلح پرتغال با ایران
۸۱	۸-۲) سیادت هلندی ها بر خلیج فارس
۸۱	۸-۳) رقابت هلند و انگلیس
۸۲	۸-۴) تأسیس کمپانی هند شرقی فرانسه در بندرعباس
	فصل نهم: خلیج فارس از شاه سلیمان تا شاه سلطان حسین
۸۵	۹-۱) اوضاع بنادر و جزایر خلیج فارس
۸۵	۹-۲) افول قدرت هلندی ها
۸۹	۹-۳) هلندی ها سایه ای از قدرت گذشته
۹۰	۹-۴) انگلیسی ها و خلیج فارس
۹۰	۹-۵) پرتغالی ها و منافع آنها در بندر کنگ

۹۰	۱-۵-۹) حمله اعراب مسقط به بندر کنگ و اتحاد ایران و پرتغال
۹۲	۶-۹) فتح بصره توسط ایرانی ها
۹۳	۷-۹) روابط ایران و فرانسه
۹۳	۱-۷-۹) فرانسوی ها و اعراب مسقط
۹۴	۸-۹) اشغال بحرین و جزایر ایران توسط خوارج عمان
۹۵	۱-۸-۹) حمله اعراب مسقط، بلوچها و افغانها به بندرعباس
۹۷	۹-۹) نتیجه
	فصل دهم: تجارت خلیج فارس در دوره ی صفویه
۱۰۱	۱-۱۰) مبادلات تجاری هرموز در آستانه ی قرن دهم هجری
۱۰۲	۱-۱-۱۰) مسیرهای تجاری هرموز
۱۰۳	۲-۱۰) پرتغالی ها در تجارت خلیج فارس
۱۰۶	۳-۱۰) نتیجه
۱۰۷	۴-۱۰) مبادلات اقتصادی خلیج فارس در قرن یازدهم هجری / هفدهم میلادی
۱۰۸	۱-۴-۱۰) سیادت اقتصادی کمپانی های هند شرقی انگلیس و هلند در خلیج فارس
۱۱۰	۲-۴-۱۰) تحولات تجاری خلیج فارس در اواخر قرن هفدهم
۱۱۲	۳-۴-۱۰) نقش تجار غیر مسلمان در مبادلات تجاری خلیج فارس
۱۱۲	۱-۳-۴-۱۰) یهودیان
۱۱۲	۲-۳-۴-۱۰) ارمنیان
۱۱۳	۳-۳-۴-۱۰) هندی ها
۱۱۴	۴-۴-۱۰) نتیجه
۱۱۵	- فهرست منابع

چکیده

تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره صفویه به طور کلی به دو بخش اصلی تقسیم می شود: بخش اول از زمان تصرف هرموز بدست پرتغالی ها در سال ۹۱۳ هـ ق / ۱۵۰۷ م. آغاز و تا فتح آن توسط ایرانی ها پایان می یابد. مشخصه های اصلی این دوره سیادت پرتغال بر اقتصاد و سیاست منطقه خلیج فارس و کوشش و رقابت عثمانی و ایران برای شرکت در منافع اقتصاد دریایی و توسعه محدوده حاکمیت سیاسی آنها می باشد. فتح جزیره هرموز در سال ۱۰۳۱ هـ ق توسط ایرانی ها نقطه پایانی بر حضور هفتصد ساله این جزیره در سیاست و اقتصاد دریایی و حضور قدرتمند پرتغال در خلیج فارس محسوب می شود.

دوره دوم، مابین فتح هرموز تا سقوط اصفهان می باشد. ۱۱۳۵-۱۰۳۱ هـ ق / ۱۷۲۲-۱۶۲۲ م.

ویژگی های این دوره عبارتند از: غافل بودن حاکمان صفوی از رقابتها و دگرگونی ها در حوزه اقتصاد دریایی و اوضاع سیاسی خلیج فارس. سیادت شرکتهای تجاری اروپائی، اتحاد قبایل در منطقه عمانات و تشکیل حکومت امامان مسقط، که اوضاع را به ضرر ایران در خلیج فارس دگرگون ساخت.

کلید واژه ها: ایران، خلیج فارس، صفویه، اقتصاد، استعمار، ملوک هرموز

نام خانوادگی : دهقانی

نام : مهدی

بنیاد ایران شناسی :

رشته تحصیلی و گرایش : ایران شناسی - عمومی

نام استاد راهنما: دکتر محمد باقر وثوقی

تاریخ فراغت از تحصیل: ۱۳۸۶/۱۰/۳

عنوان پایان نامه: تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره ی صفویه

بنیاد ایران شناسی

چکیده رساله :

تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره صفویه به طور کلی به دو بخش اصلی تقسیم می شود: بخش اول از زمان تصرف هرموز بدست پرتغالی ها در سال ۹۱۳ هـ ق / ۱۵۰۷ م. آغاز و تا فتح آن توسط ایرانی ها پایان می یابد. مشخصه های اصلی این دوره سیادت پرتغال بر اقتصاد و سیاست منطقه خلیج فارس و کوشش و رقابت عثمانی و ایران برای شرکت در منافع اقتصاد دریایی و توسعه محدوده حاکمیت سیاسی آنها می باشد. فتح جزیره هرموز در سال ۱۰۳۱ هـ ق توسط ایرانی ها نقطه پایانی بر حضور هفتصد ساله این جزیره در سیاست و اقتصاد دریایی و حضور قدرتمند پرتغال در خلیج فارس محسوب می شود.

دوره دوم، مابین فتح هرموز تا سقوط اصفهان می باشد. ۱۱۳۵-۱۰۳۱ هـ ق / ۱۷۲۲-۱۶۲۲ م. ویژگی های این دوره عبارتند از: غافل بودن حاکمان صفوی از رقابتها و دگرگونی ها در حوزه اقتصاد دریایی و اوضاع سیاسی خلیج فارس. سیادت شرکتهای تجاری اروپائی، اتحاد قبایل در منطقه عمانات و تشکیل حکومت امامان مسقط، که اوضاع را به ضرر ایران در خلیج فارس دگرگون ساخت.

کلید واژه ها: ایران، خلیج فارس، صفویه، اقتصاد، استعمار، ملوک هرموز

مقدمه

بررسی تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره صفویه نسبتاً دشوار است زیرا این خلیج کم عمق که در قلب خاورمیانه قرار گرفته، از گذشته‌ی دور اهمیت داشته و در کانون منطقه‌ای حادثه‌خیز واقع شده است.

بررسی خلیج فارس در دوره صفویه در حقیقت به معنای مروری بر تاریخ ایران، عثمانی و حکومت‌های محلی جنوب ایران می‌باشد.

از سوی دیگر به دلیل حضور چشمگیر استعمار پرتغال و شرکت‌های تجاری انگلیس، هلند، فرانسه در خلیج فارس باید آگاهی مختصری از تحولات سیاسی آن دولتها به دست آورد.

بررسی خلیج فارس در دوره صفویه در واقع خلاصه‌ی رویدادهای جهانی در قرن‌های شانزده و هفده میلادی محسوب می‌شود. هدف این تحقیق بحث و بررسی عوامل موثر بر تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره صفویه می‌باشد. عواملی چون حضور قدرتهای فرامنطقه‌ای، رقابت آنها با دولت‌های منطقه و ریشه‌شناسی تحولات این بخش از سرزمین ایران.

در خصوص خلیج فارس کتب و مقالات زیادی تاکنون نگارش یافته که از این میان محققان خارجی چون آر نولد ویلسون، لوریمر، ژان اوین، راجرز سیوری، دونالد هاوولی و از محققان ایرانی عباس اقبال، جهانگیر قائم مقامی و نصرالله فلسفی بیشترین کار را انجام داده‌اند. کامل‌ترین تحقیق در خصوص دوره اول حکومت صفویه یعنی از آغاز قرن دهم هجری تا فتح جزیره هرموز در سال ۱۰۳۱ هجری را دکتر محمد باقر وثوقی در تاریخ مهاجرت اقوام خلیج فارس انجام داده است.

این رساله با عنوان تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در دوره صفویه به بررسی وضعیت و نقش حکومت‌های محلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در مسائل خلیج فارس در سالهای ۱۱۳۵ - ۹۰۶ هجری / ۱۷۲۲ - ۱۵۰۰ م پرداخته و ارتباط حضور ناپایدار ایران را با فعالیت‌های استعمارگران پرتغالی و سپس شرکت‌های تجاری اروپاییان در این منطقه بررسی می‌کند.

منظور از حکومت‌های محلی، پادشاهان هرموز، لارستان و امامان عمان؛ و حکومت‌های منطقه، صفویه و عثمانی؛ و فرامنطقه‌ای پرتغال، انگلیس، هلند، فرانسه و شرکت‌های تجاری وابسته به آنها می‌باشد.

تحقیق حاضر با تکیه بر منابع اصلی دوره صفویه، حوادث و رویدادهای خلیج فارس را تدوین و بازسازی کرده و از مطالعات استنادی چون نصرالله فلسفی، سعید نفیسی، عباس اقبال، جهانگیر قائم مقامی، احسان اشراقی و محمد باقر وثوقی بهره فراوان برده است و همچنین از آثار نویسندگانی چون آر نولد ویلسون، لورنس لکهارت، ویلم فلور، عبدالامیر امین، مصطفی عقیل، زکریا قاسم و دیگران غافل نبوده و از مجموعه‌ی اسناد روابط ایران و پرتغال و اسناد پادریان کرملی استفاده کرده است.

در طرح این تحقیق، تنظیم فصل‌های رساله، تقدم و تأخر زمانی وقایع سهم به‌سزایی داشته است. متغیر اصلی در این تحقیق خلیج فارس می‌باشد و بدیهی است که بیشتر مطالب به آن اختصاص دارد و متغیر وابسته یعنی صفویه، قاعدتاً سهم کمتری به خود اختصاص می‌دهد؛ بنابراین، فصل اول به ویژگی‌های طبیعی خلیج فارس، و فصل دوم و سوم به بررسی وضعیت عمومی منطقه و ایران اختصاص یافته است. هم‌چنین از آنجا که مهمترین حادثه خلیج فارس در آغاز سده هجری حضور استعمارگران پرتغالی بود، فصل‌های چهارم،

پنجم، به دلایل حضور آنها در مشرق زمین و سپس اشغال حوزه نفوذ ملوک هرموز در خلیج فارس و نتایج آن پرداخته است.

استقرار پرتغالی ها در خلیج فارس قیام مردم را بدنبال داشت بنا براین در فصل ششم به دلایل این قیامها و پیامدهای آن پرداخته ایم دهه دوم و سوم قرن یازدهم هجری نقطه عطفی در تاریخ سیاسی و اقتصادی خلیج فارس می باشد. بنا براین در فصل هفتم اهداف سیاسی اقتصادی دولت صفوی در خلیج فارس و پیامدهای آن بررسی گردیده است.

خلیج فارس بعد از اخراج پرتغالی ها از هرموز و آغاز رقابتهای استعماری توسط شرکتهای اروپایی و سیادت آنها بر تجارت و اقتصاد منطقه و همچنین اوضاع خلیج فارس در سالهای پایانی حکومت صفویه و نقش اعراب مسقط و بحرانیهای داخلی ایران در تحولات سیاسی و اقتصادی خلیج فارس در قالب فصل های هشتم و نهم بررسی شده اند. مبادلات اقتصادی در خلیج فارس اعم از صادرات، واردات، راههای تجاری و نقش تجار غیر مسلمان منطقه در فصل دهم پرداخته شده است.

در پایان لازم به ذکر است که املائی واژه ی هرمز به شکل تاریخی آن هرموز (Hormuz) است و این در مورد بندر عباس که صحیح آن بندر عباسی می باشد درست است (وثوقی ۱۳۸۰: ۴۹۹).

در پایان مراتب سپاسگزاری خود را نسبت به استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمدباقر وثوقی که در مراحل تحقیق این پایان نامه مشوق و راهنمای بنده بوده اند اعلام می دارم؛ همچنین بر خود فرض می دانم از زحمات بی دریغ مسئولین آموزش در تحصیلات تکمیلی بنیاد ایران شناسی تشکر نمایم.

بررسی منابع

الف (منابع اصلی

مجمع الانساب نوشته ی محمدبن علی بن محمدبن حسین ابن ابوبکر، مشهور به شبانکاره ای، قدیم ترین کتاب درباره ی اولین تاریخ مستقل و نسبتاً جامع امرای محلی جنوب ایران به ویژه ملوک هرموز، است که دربخش توصیف ملوک هرموز از آن استفاده شده است؛ الفوائد فی اصول علم البحر و القواعد اثر مشهور ابن ماجد، از کتب نادر در شرح دریاها و توصیف وضعیت عمومی تجارت مسلمانان در حوزه ی اقیانوس هند است که مطالب فصل مربوط به ورود پرتغالی ها به آسیا برگرفته از این کتاب می باشد؛ لب التواریخ، از حسنی سیفی قزوینی، در باب حوادث اوایل حکومت صفویه و به خصوص جنگهای خانگی ترکمانان در اواخر سده ی نهم هجری و زمینه های به قدرت رسیدن صفویه می باشد و بیشتر در فصل مربوط به اوضاع ایران در آستانه ی قرن دهم هجری از آن استفاده شده است؛ تاریخ سلطانی یا از شیخ صفی تا شاه صفی، که امتیاز آن خلاصه بودن مطالب می باشد، در فصل دوم تا یازدهم مورد استفاده قرار گرفته است.

کتاب های احسن التواریخ، نوشته ی حسن بیک روملو، خلاصه التواریخ مربوط به قاضی احمد قمی، و تقاوه الاثار فی ذکر اخبار به عنوان مرجع عمومی و سالنگار وقایع دوره ی صفویه در فصلهای هشتم و نهم مورد استفاده قرار گرفته اند. این آثار، التفات زیادی به وقایع خلیج فارس نداشته و عمدتاً هیئت های سیاسی اروپایی را که در قرن دهم هجری وارد ایران شده اند گزارش کرده اند.

مهمترین آثار در خصوص اوضاع جنوب و خلیج فارس در دوره ی شاه عباس به شرح زیر است؛ افضل التواریخ اثر زین العابدین بن روح الله خوزانی، و عالم آرای عباسی و تاریخ عباسی.

افضل التواریخ در ذکر ملوک هرموز، آنها را طبقه ی ششم از سلاطین ایران نامیده و از حکام لار و بحرین و ارتباطشان با صفویه سخن گفته است.

عالم آرای عباسی و تاریخ عباسی اطلاعات مختصر و مفیدی پیرامون هرموز، بحرین و لارستان دارند. تاریخ عباسی به دلیل پرداختن به جزئیات حوادث جنوب بیش از دیگر منابع عصر خود مطلب دارد. از امتیازات آن ذکر نام افراد و سرداران ایران در فتح بحرین می باشد. اولین کتاب دوره ی شاه عباس که به فتح هرموز به دست ایرانی ها اشاره کرده عالم آرای عباسی می باشد و این بیانگر نگرش اداری صفوی نسبت به این تحول مهم است.

و در خصوص جانشینان شاه عباس کتاب *تاریخ خلدبرین*، بخش مربوط به شاه صفی و شاه عباس دوم گزارش هایی از چگونگی اوضاع سیاسی خلیج فارس دارد و نام های حاکمان ایرانی جزایر و بنادر خلیج فارس را ضبط کرده است .

تاریخ جهان آرا نوشته ی قاضی احمد غفاری به علت ذکر نام ملوک لار و هرموز تا سال ۹۷۲ ه. ق مهم می باشد . و از معدود تاریخ های دوره ی صفویه است که نام ملوک هرموز- از محمود قلّهاتی تا فرخ شاه و نیز سلاطین لار و نسبت آنها تا ابراهیم خان - را ذکر کرده است .

مجمع التواریخ، نوشته ی میرزا محمد خلیل مرعشی، در شرح وقایع و سوانحی است که از تاریخ شورش افغان ها (۱۱۲۰ ه. ق) تا عصر مؤلف یعنی سال ۱۲۰۷ ه. ، به وقوع پیوسته . همچنین در خصوص خوارج عمان و حملات و دستبردهای آنان در خلیج فارس ، روابط ایران و پرتغال در اواخر حکومت صفویه ، مسئله بندر کنگ و اقدامات ایران برای سرکوب بلوچ ها، اعراب مسقط ، اوضاع بندرعباسی ، لار و جزایر خلیج فارس ، از منابع ارزشمند می باشد .

(ب) سفرنامه

سفرنامه ی و نیزیان در ایران در خصوص اوضاع اقتصادی ایران و جزیره ی هرموز در آستانه ی قرن دهم هجری قدیم ترین گزارش ها را دارا می باشد و نقش شهر لار در اقتصاد جنوب را به خوبی توصیف نموده است؛ *میرآت الممالک یا سفرنامه ای به خلیج فارس*، هند، *ماوراءالنهر و ایران*، اثر سیدی علی کاتبی ، دریا سالار عثمانی است که به شرح سفر جنگی خود در خلیج فارس پرداخته است. وی در سال ۹۶۱ ه. ق به بحرین حمله کرد . مطالب این کتاب ، در بخش مربوط عثمانی ها در خلیج فارس مفید می باشد؛ *سفرنامه ی دون گارسیا دوسیلوا فیگوئرا*، سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول ، نیز حائز اهمیت است . وی به مدت دو سال و نیم در ایران بود و تقریباً دو سال هم اجباراً در هرموز اقامت داشت . شرح مسافرت وی را یکی از همراهانش نوشته است . توصیف های ت فیگوئرا از هرموز و وقایع آن مهم می باشد . وی زمینه های سقوط هرموز و سیاست پرتغالی ها را در اداره ی قلمرو سیاسی شان در خلیج فارس نقد کرده است . در فصل مربوط به فتح هرموز و پیامدهای آن بیشترین استفاده از این سفرنامه شده است .

سفرنامه ی پیترودلاواله از منابع اصلی تاریخ هرموز می باشد . دلاواله در زمان جنگ هرموز در شهر لار به سر می برده و گزارش های روزانه ای که به دست وی می رسیده ، اطلاعات ارزشمندی را در خصوص شرایط منطقه ی درآستانه ی جنگ هرموز و روابط ایران و انگلیس و نتایج سقوط هرموز به دست داده است . دلاواله ناظری بی طرف در نزدیک میدان جنگ و بعد از جنگ بود.

بان اسمیت، اولین سفیر هلند به ایران، توصیف جالبی از بندرعباسی و رونق تجارت در آنجا دارد.

کتاب اولین سفیر هلند در ایران علاوه بر سفرنامه یان اسمیت، سفرنامه ی موسی بیک سفیر شاه عباس به هلند را دارد که مقدمه ی مفصل ویلم فلور بخش مهمی از تاریخ خلیج فارس در دوره صفویه را بررسی می کند.

سفرنامه ی استودارت شرح مسافرت هیئتی است که به ریاست سردودمور کوتون در سالهای ۲۹-۱۶۲۷ به دربار شاه عباس اعزام شد. نویسنده ی آن هربرت استودارت از اعضای این هیئت انگلیسی بود. این اثر، اطلاعات ارزشمندی در خصوص قدرت هلندی ها در بندرعباسی و راه تجارتي بندرعباسی به شیراز دارد. از این اطلاعات درباره ی اوضاع اقتصادی بندرعباسی و جزیره ی هرموز در فصل یازده و دوازده این رساله استفاده شده است.

از گزارش های تاورنیه درباره بندر عباسی و هرموز و اوضاع اقتصادی آنها و فهرست کالاهایی که در مبادلات تجاری مورد استفاده قرار می گرفتند در فصل مربوط به مبادلات اقتصادی در خلیج فارس استفاده شده است. سفرنامه های شاردن، کمپفر و دیده ها و شنیده های آنان در خصوص نیروی بحری ایران در خلیج فارس و نقش دولت ایران در خطه ی جنوب و جزایر ایران مکمل سفرنامه ی تاورنیه برای این دوره می باشد.

ج) اسناد و مدارک تاریخی

«اسناد فارسی، عربی، و ترکی در آرشیو ملی پرتغال» مجموعه ی اسنادی است که توسط جهانگیر قائم مقامی جمع آوری شده است. در این مجموعه ی ارزشمند، اسناد ذی قیمتی درباره تاریخ خلیج فارس در عصر استعمار پرتغال یافت می شود که در فصل های سوم تا یازدهم این تحقیق از آنها استفاده شده است.

اسناد پادریان کرملی، مجموعه ای است از اسناد مربوط به دوره ی شاه عباس و وقایع جنوب.

اسناد روابط تاریخی ایران و پرتغال، ترجمه ی مهدی آقا محمد زنجانی، فهرستی از اسناد، نقشه ها، سفرنامه ها و کتاب هایی است که در پرتغال بین قرن های شانزده و هفده میلادی (۱۷۵۸م-۱۵۰۰م) در خصوص دیانوردان این کشور در مشرق زمین، بویژه خلیج فارس، تهیه و نگارش شده است. در این

مجموعه قسمتی از هر سند ترجمه شده که حضور بیش از ۲۵۰ ساله ی پرتغالی ها در خلیج فارس و روابط اقتصادی و سیاسی واجتماعی آنها را با سایر اقوام و دولتها روشن می کند .

(د) تحقیقات (ایرانی و خارجی)

مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس اولین کتاب مستقل درباره ی تاریخ خلیج فارس در سال ۱۳۲۸ه.ش توسط عباس اقبال نگارش یافت .وی در این کتاب به معرفی جزایر و مناطق خلیج فارس و رویدادهای تاریخی این منطقه از قدیمترین ایام تا سال ۱۳۱۴ خورشیدی پرداخته است .منابع مورد استفاده ی محقق،چه داخلی و چه خارجی، در کتاب ذکر نشده و امکان دستیابی خواننده را به مراجع کتاب مورد نظر دشوار ساخته است .

خلیج فارس، اثر سر آرنولد ویلسون از دیگر مآخذ این تحقیق است. از امتیازات این کتاب دسترسی نویسنده به اسناد و مدارک بسیار و آشنایی وی با جغرافیای منطقه می باشد . در فصل مربوط به فتح هرموز و زمینه های سقوط آن جزیره از این اثر استفاده شده است .

مقدمه ی ژان اوین بر گزارش سفیر پرتغال در دربار شاه سلطان حسین صفوی، به دلیل دسترسی نویسنده به مدارک پرتغالی و سفرنامه ی پریرافیدالگو، اطلاعات ارزشمندی درباره ی حضور پرتغالی ها در بندر کنگ و اقدامات اعراب مسقط و سیاست دولت ایران درباره ی خلیج فارس در زمان حکومت شاه سلطان حسین به دست می دهد .

در دو اثر مهم نصرالله فلسفی به نام های زندگانی شاه عباس اول و روابط خارجی ایران در عصر صفویه، بخش هایی اختصاص به تحولات خلیج فارس یافته است. فتح هرموز به دست ایرانی ها با استناد به منابع متعدد داخلی و خارجی بررسی شده و نقش انگلیسی ها در این حادثه تحلیل گردیده است .

همچنین تحقیقات گسترده ی جهانگیر قائم مقامی پیرامون خلیج فارس و تجارت دریایی به دلیل احاطه ی محقق به اسناد و مدارک مختلف از اهمیت برخوردار است.مقاله های مفصل: «مسئله ی هرموز در روابط ایران و پرتغال» و «اسناد فارسی،عربی، ترکی در آرشیوملی پرتغال درباره هرموز و خلیج فارس» حاصل این تحقیقات می باشند.در این تحقیق از هر دو اثر در تمامی فصل ها استفاده شده است .

تاریخ ایران از مجموعه ی تاریخ کمبریج، نوشته ی جمعی از پژوهشگران انگلیسی جزو جدیدترین تحقیقات در حوزه ی تاریخ صفویه می باشد. از این مجموعه از مقالات لورنس لکهارت و رانله فریر درباره ی تجارت جنوب ایران و خلیج فارس بهره برده شده است .

در بین محققان معاصر عرب از کتاب های *التنافس الدولی*، نوشته ی مصطفی عقیل، و *تاریخ خلیج العربی*، نوشته ی جمال زکریا قاسم، در فصل مربوط به روابط پرتغال با ایران و فتح هرموز و همچنین تحرکات اعراب مسقط استفاده شده است .

فصل اول:

جغرافیای خلیج فارس

۱-۱) ویژگی های طبیعی

خلیج فارس با مساحتی بالغ بر ۲۵۰/۰۰۰ کیلومتر مربع در جنوب ایران، بین ۲۴ تا ۳۰ درجه ی عرض شمالی و ۴۸ تا ۵۷ درجه ی طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار دارد. از جانب شمال به کرانه های ایران، از جانب مشرق به خلیج عمان، از جنوب و غرب به شبه جزیره ی عربستان محدود است. درازای خلیج فارس از دهانه ی اروندرود تا کرانه های ابوظبی ۸۳۰ کیلومتر و طول کرانه های ایران در خلیج فارس از بندرعباس تا دهانه ی اروندرود ۱۲۵۹ کیلومتر می باشد (کیهان ۱۳۴۱).

خلیج فارس به طور کلی به پنج قسمت تقسیم می شود:

۱-سواحل شمال غربی

۲-سواحل شمالی

۳-سواحل جنوبی

۴-جزایر خلیج فارس

۵-منابع طبیعی (گنجی ۱۳۴۱)

۱-۱) آب و هوای خلیج فارس

خلیج فارس در منطقه ی بسیار گرم و جنوبی منطقه ی معتدل شمالی قرار دارد که از نظر عرض جغرافیایی هم ردیف مصر، لیبی و نواحی شمالی صحرای افریقا می باشد.

با اینکه ناحیه ی ساحلی و خلیج فارس در منطقه ی معتدل قرار گرفته و باید دارای چهار فصل باشد ولی عملاً در این منطقه فقط دو فصل وجود دارد یکی فصل زمستان که شامل ماههای آذر، دی و بهمن که نسبتاً خشک می باشد، و دیگر تابستان گرم شامل بقیه ماههای سال است. فصل پاییز و بهار، زودگذر و غیر قابل توجه اند (گنجی ۱۳۴۱).

متوسط گرمای خلیج فارس از متوسط گرمای داخل ایران بالاتر است. گرمترین ماههای سال، تیر و مردادند و خشک ترین ماهها دی و بهمن. با وجود این، درجه ی متوسط گرمای ماهانه در هیچ جا از خلیج فارس کمتر از ۱۵ درجه سانتی گراد نیست. هر قدر به طرف تنگه هرمز برویم بر مقدار گرما افزوده می شود.

از ویژگی های آب و هوا در خلیج فارس رطوبت هوا می باشد. میزان متوسط رطوبت در زمستان در حدود ۷۰ تا ۸۰ درصد است. توام شدن رطوبت نسبتی زیاد و گرمای فوق العاده، زندگی را برای انسان دشوار می سازد. مقدار بارش سالانه در همه جای خلیج فارس کم ولی در سواحل جنوبی به مراتب کمتر از سواحل شمالی است. بی ثباتی

و بی نظمی باران در منطقه ی خلیج فارس به حد نهایی خود می رسد و همین امر از نظر اقتصادی پیوسته فعالیت هایی از این نوع را در این منطقه به خطر انداخته است (گنجی ۱۳۴۱).

در خلیج فارس حدود ۱۳۰ جزیره ی کوچک و بزرگ وجود دارد. بزرگترین آنها جزیره ی قشم است که حدود ۱۵ کیلومتر طول و ۱۰ تا ۲۵ کیلومتر عرض دارد. بعد از آن بوییان و بحرین بزرگترین محسوب می شوند (وشوقی

. ۱۳۸۴: ۱۷).

فصل دوم:

کانون های تجاری خلیج فارس در

قرن دهم هجری